

DEL *REGIMENT DE SANITAT* A LA LITERATURA.
EL CAS D'ARNAU DE VILANOVA¹

FROM THE REGIMEN SANITATIS TO LITERATURE.
ARNAU DE VILANOVA'S CASE

ANTÒNIA CARRÉ

Universitat Oberta de Catalunya

Centre de Documentació Ramon Llull - IRCVM (UB)

Resum: Anàlisi de l'evolució del lèxic en els dos testimonis que han conservat la traducció catalana que Berenguer Sarriera va fer del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* d'Arnau de Vilanova. La comparació del lèxic dels dos manuscrits, copiats amb un segle de diferència, demostra l'esforç d'adaptació dels copistes als usos contemporanis. L'adaptació de la *scripta* als usos temporals de cada copista indica la utilitat del gènere dels *regimina sanitatis* i l'existència d'un públic disposat a adquirir aquest tipus d'obres, sobretot si estan traduïdes a la llengua vulgar. Un altre indicador de l'èxit i la difusió d'aquest gènere mèdic és la presència de conceptes i de terminologia que li són propis en les obres literàries. S'aporten alguns exemples extrets del *Llibre de meravelles* de Ramon Llull, *Lo Crestià* de Francesc Eiximenis, el *Curial e Güelfa*, el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell i l'*Espill* de Jaume Roig.

Paraules clau: lèxic; *regimen sanitatis*; Arnau de Vilanova; difusió del coneixement; traducció; literatura; segles XIV-XV.

Abstract: Analysis of the evolution of vocabulary in the two manuscripts that have preserved the Catalan translation carried out by Berenguer Sarriera of *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* by Arnau de Vilanova. The comparison of the vocabulary of the two manuscripts, copied a century apart, demonstrates the effort of both copyists to adapt to contemporary uses. The adaptation of the *scripta* to temporary uses of every copyist indicates the usefulness of the genre of *regimina sanitatis* and the existence of a public willing to acquire this type of works, especially if they are translated into the vernacular language. Another indicator of the success and diffusion of this medical genre is the presence of its own concepts and terminology in literary works. This paper presents some examples from the *Llibre de meravelles* by Ramon Llull, *Lo Crestià* by Francesc Eiximenis, *Curial e Güelfa*, *Tirant lo Blanc* by Joanot Martorell and *l'Espill* by Jaume Roig.

Keywords: vocabulary; *regimen sanitatis*; Arnau de Vilanova; dissemination of knowledge; translation; literature; fourteenth and fifteenth centuries.

¹ Aquest treball s'inscriu en els projectes FFI2008-02163/FISO i FFI2011-29117-C02-01, finançats pel Ministerio de Economía y Competitividad del Govern espanyol. I també en el grup d'investigació "Cultura i literatura a la baixa Edat Mitjana" (SGR2009-1261 i SGR-2014-119), finançat pel Departament d'Economia i Coneixement de la Generalitat de Catalunya.

SUMARI

1. Introducció.– 2. El *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* i la traducció de Berenguer Sarriera.– 3. La modernització lèxica en els dos testimonis de la traducció de Sarriera.– 3.1. Introducció de matisos semàntics o fonològics.– 3.2. Canvi de lema.– 4. Del regiment de sanitat a la literatura.– 5. El menjar i el beure a la literatura. Alguns exemples.– 5.1. El *Llibre de meravelles* de Ramon Llull.– 5.2. *Lo Crestià* de Francesc Eiximenis.– 5.3. *Curial e Güelfa*.– 5.4. *Tirant lo Blanc*.– 5.5. *L'Espill* de Jaume Roig.– 6. Bibliografia citada.

1. INTRODUCCIÓ

Un dels indicadors que serveix per documentar l'èxit d'una obra determinada o d'un gènere concret és l'evolució del lèxic en diferents testimonis manuscrits, copiats amb unes quantes dècades de diferència. L'adaptació del lèxic (i de la *scripta* librària) als usos temporals de cada copista indica que l'obra o el gènere són útils i que tenen un públic disposat a consumir-los, per això els copistes dels manuscrits fan l'esforç d'adreçar-se als seus contemporanis amb un llenguatge que s'allunya de l'antígraf que tenen al davant, però que s'apropa als usos del potencial públic coetani. Amb aquesta afirmació no pretenc descobrir res de nou, ja que l'adaptació de la *scripta* als usos contemporanis ha estat ben estudiada en còdexs lullians, jurídics o de temàtica més santa², sinó que la meua intenció és aportar dades d'aquesta evidència amb un nou cas, fins ara no tractat des d'aquesta perspectiva.

El primer que s'ha de tenir en compte és que la modernització lèxica és freqüent en la còpia de textos científics. Així s'esdevé, per exemple, amb els tres manuscrits catalans dels *Començaments de medicina* de Ramon Llull, dos dels quals, del segle XV, modernitzen el testimoni més antic, del XIV³. O amb els dos manuscrits que han conservat la traducció catalana del *Speculum al foder*, tots dos copiats al segle XV, però un dels quals conté trets escripturals que palesen un estat de llengua anterior⁴. Com és lògic, el fenomen va més enllà dels textos mèdics i és detectable també a la literatura. Un bon exemple de l'interès per l'ús del lèxic contemporani ens el proporciona el *Curial e Güelfa*, una novel·la històrica escrita a mitjan segle XV, però ambientada a

² Badia, Santanach, Soler 2010, pp. 65-72, analitzen el fenomen en dos còdexs que han conservat el *Llibre de contemplació* de Ramon Llull, dos més els *Costums de Tortosa* i dos manuscrits tarragonins amb els *Diàlegs* de sant Gregori.

³ Llull 2002, pp. 30-32.

⁴ *Speculum al foder* 2007, pp. 27-33.

finals del XIII⁵. Martí de Riquer ja va deixar clar fa molts anys que la versemblança és una característica essencial de les novel·les cavalleresques i que per això la inclusió de lletres de batalla o la descripció de paraments extrets del Passo Honroso (1434) mantingut pel cavaller lleonès Suero de Quiñones que l'anònim incorpora al *Curial* pertanyen al segle en què viu i no pas al segle en què fa que s'esdevinguin els fets⁶.

En aquest article estudio els canvis lèxics que es poden observar en els dos testimonis que ens han conservat la traducció catalana del *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova, feta pel cirurgià Berenguer Sarriera entre els anys 1305 i 1310. Després, apporto exemples de conceptes característics del gènere dels *regimina sanitatis* que han passat a la literatura, en autors com Ramon Llull o Francesc Eiximenis i en obres com el *Curial*, el *Tirant* o l'*Espill* de Jaume Roig. Aquest és un altre indicador de la difusió del gènere mèdic, que traspasa les fronteres dels lectors especialistes gràcies precisament a les traduccions en llengua vulgar que s'han fet de les obres tècniques. Els conceptes reportats en les obres literàries són bàsics, de manera que es pot afirmar que provenen del gènere dels *regimina sanitatis*, sense que la font concreta hagi de ser necessàriament el *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova.

2. EL REGIMEN SANITATIS AD REGEM ARAGONUM I LA TRADUCCIÓ DE BERENGUER SARRIERA

Arnau de Vilanova va escriure el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* per al seu rei, Jaume II, en llatí entre el 1305 i el 1308⁷. L'obra d'Arnau és una de les manifestacions més importants del gènere dels *regimina sanitatis*, manuals higienicopràctics hereus de la medicina àrab i grega que consisteixen en un recull de regles pensades per garantir el manteniment de la salut, individual o col·lectiva. La majoria estan basats en les *sex res non naturales* del galenisme i en la seva incidència directa en la salut o la malaltia. Aquests sis factors externs al cos humà integren l'entorn físic, social i fins i tot moral dels individus i en condicionen la salut. Són l'aire que es respira, l'exercici, la dieta, el son, els residus i les passions o accidents de l'ànima, és a dir, les emocions⁸.

⁵ *Curial e Güelfa* 2011, p. 42. Sobre els diversos recursos utilitzats per a l'adaptació del lèxic arcaïtzant en obres literàries, vegeu, per exemple, Trovato 1991; Colon, Soberanas 1986; Rico, Solà 1995. Per al lèxic en general, vegeu Colon 1993; Bruguera 1985 i per al cas concret del lèxic en Antoni Canals, vegeu Casanova 1988.

⁶ Riquer 1964, vol. II, pp. 621-623.

⁷ Arnau de Vilanova 1996, p. 402.

⁸ Sobre el concepte galènic de les sis coses no naturals i per a l'estudi exhaustiu del gènere dels *regimina*, amb referència a d'altres obres de dietètica, vegeu Nicoud 2007 i la introducció de Pedro Gil-Sotres a Arnau de Vilanova 1996.

El gènere mèdic dels *regimina sanitatis* aconsegueix una extraordinària difusió al llarg dels segles XIV i XV, com ho proven la gran quantitat de manuscrits que ens han transmès les obres, tant en llatí com traduïdes a diferents llengües vulgars. Els seixanta-vuit manuscrits llatins coneguts del *Regimen sanitatis* d'Arnau, dels segles XIV i XV, en són una bona prova⁹. També ho són les traduccions medievals de l'obra d'Arnau fetes al català, a l'hebreu, al francès, a l'alemany i a l'italià¹⁰. Així, el regiment de sanitat d'Arnau és un exemple notori del que passa amb el gènere al llarg d'aquestes dues centúries: com que hi ha una demanda social cada vegada més gran d'aquest tipus de textos, els regiments de sanitat s'escriuen, es copien, es recopien i es tradueixen per satisfer el públic, que s'escampa per diverses classes socials i que ben aviat traspassa la frontera dels professionals de la medicina. Els possessors documentats del tractat d'Arnau, que coneixem gràcies als inventaris *post-mortem*, pertanyen a tot l'espectre social, ja que entre ells hi ha el mateix rei Jaume II, nobles, eclesiàstics i membres de la burgesia. D'aquests burgesos, cinc eren ciutadans, dos eren notaris, un altre era jurista i cinc més eren professionals de la medicina: hi havia un metge, tres cirurgians i un apotecari¹¹. És a dir, els professionals sanitaris possessors del regiment d'Arnau constitueixen una quarta part del total, la qual cosa demostra que el gènere es difon més enllà del clos dels especialistes.

La primera traducció del *Regimen sanitatis* d'Arnau va ser al català i la va fer el cirurgià major del rei, Berenguer Sarriera, per encàrrec de la reina Blanca d'Anjou¹². La traducció per força havia d'estar acabada abans del mes d'octubre de 1310, en què la reina va morir de sobrepant del seu desè fill, als vint-i-set anys¹³, i es va fer en vida d'Arnau, que va morir el 1311. La traducció de Berenguer Sarriera s'ha conservat en dos manuscrits: el manuscrit 10.078 de la Biblioteca Nacional de España (M), datat a la primera meitat del XIV¹⁴, i el manuscrit 1829 de la Biblioteca de Catalunya (B), datat entorn de mitjan segle XV¹⁵. El ms. M, força proper a l'original de Sarriera, va ser editat el 1947 per Miquel Batllori, mentre

⁹ El d'Arnau és el text d'higiene medieval del qual s'han conservat més còpies manuscrites llatines (Arnau de Vilanova 1996, p. 63).

¹⁰ En coneixem també una traducció castellana impresa a començaments del XVII. Vegeu Arnau de Vilanova 1996, pp. 409-416. Per a un estat de la qüestió sobre les obres mèdiques arnaldianes o atribuïdes a Arnau que van circular en català, vegeu Cifuentes 2014.

¹¹ Cifuentes 2006, p. 40.

¹² Per a Berenguer Sarriera, vegeu McVaugh 1994, especialment pp. 213-226.

¹³ McVaugh 1986, p.7. Per a la vida familiar de Jaume II, vegeu Martínez Ferrando 1948.

¹⁴ Gimeno Blay 1991, p. 213, nota 37.

¹⁵ Iglesias 2000, pp. 402-403.

que el ms. B, copiat un segle més tard, va ser donat a conèixer el 1949 per Martí de Riquer¹⁶.

La comparació del lèxic d'aquests dos manuscrits és molt interessant perquè mostra els esforços d'adaptació que els copistes han fet al llarg del procés de la transmissió del text. Podem parlar només d'aquests dos còdexs perquè són els que se'ns han conservat, però no es pot descartar que n'hi hagués hagut algun més, que no ha arribat fins a nosaltres. En la meua comparació deixo de banda l'altre manuscrit que ha conservat una traducció catalana abreujada del *Regiment* d'Arnau i que ja va editar Miquel Batllori¹⁷. Es tracta del manuscrit Barberini Lat. 311 de la Biblioteca Apostòlica Vaticana de Roma, un volum miscel·lani format per dos manuscrits diferents, relligats possiblement en un de sol al segle XVI. El *Regiment* d'Arnau va ser copiat al segon quart del segle XV¹⁸ i, com he demostrat en un altre treball, l'abreujament no està fet a partir de la traducció catalana de Berenguer Sarriera, sinó d'un original llatí¹⁹, per la qual cosa no és pertinent tenir-lo en compte aquí.

3. LA MODERNITZACIÓ LÈXICA EN ELS DOS TESTIMONIS DE LA TRADUCCIÓ DE SARRIERA

La comparació del lèxic dels dos testimonis que ens han conservat la traducció catalana de Berenguer Sarriera ens permet observar que s'han produït dos tipus de modificacions durant els cent anys que separen la còpia d'un manuscrit (M) de la de l'altre (B). Una de les modificacions consisteix en la introducció d'un matís semàntic en un determinat passatge, que pot comportar una càrrega ideològica o, simplement, aportar un matís fonològic. L'altra modificació consisteix en la substitució d'un lema per un altre, més modern o d'ús més freqüent, perquè el copista de B devia considerar que així facilitava la comprensió del text al seu públic potencial, sense alterar-ne el significat. No pretenc emprendre aquí un estudi exhaustiu del lèxic dels dos manuscrits de la traducció de Sarriera del *Regiment* d'Arnau, sinó només fer-ne una anàlisi genèrica per mostrar alguns exemples de les substitucions que s'hi produeixen.

¹⁶ Arnau de Vilanova 1947; Riquer 1949. Estic treballant en una nova edició crítica de la traducció catalana del regiment d'Arnau, que tindrà en compte tots els testimonis coneguts.

¹⁷ Arnau de Vilanova 1947, pp. 201-249.

¹⁸ Zamuner 2004, pp. 211-225.

¹⁹ Carré en premsa.

3.1. Introducció de matisos semàntics o fonològics

El llatí *choitus*²⁰ és traduït per *ajustament carnal* per Berenguer Sarriera i així ho transcriu M (f. 4r). Amb qui s'ha de produir el coit és perfectament deduïble del context, perquè, en una societat androcèntrica com la medieval, els destinataris dels regiments de sanitat *ad personam* són els homes. Aquests regiments, de caràcter personal i no col·lectiu, tenen un destinatari masculí concret que pertany als estaments més elevats de la societat, com és el cas del tractat d'Arnau, que l'adreça al mateix rei. El copista de B, però, ha cregut necessari afegir-hi un matis de gènere i hi col·loca una precisió que devia considerar imprescindible: *ajustament carnal de fembra* (p. 3)²¹.

El llatí *quadrupedum*²² és traduït per *de les coses animades qui an .III. peus* per M (f. 29r i f. 33r), mentre que B escriu *dels animals de .IIIe. peus* (p. 46) en una ocasió i *carns* (p. 57) en una altra. Aquí cal dir que el copista de B ha estat encertat en la correcció, sobretot en el primer cas.

La frase llatina *pulli gallinarum et anserum quamdiu pipiciant*²³ de l'original d'Arnau pren dues formes lleugerament diferents. Sense malinterpretar el sentit del mot, M ha optat per convertir el verb llatí en una onomatopeia²⁴ i així hi llegim *pols de gualines e d'oques con dien piu piu* (f. 27v). B, en canvi, devia trobar l'expressió massa col·loquial i va retornar la forma verbal a la frase: *carns de polls de gallines e de les oques mentre piulen* (p. 47).

3.2. Canvi de lema

El lema *arsades* (f. 32v), que de vegades apareix *assades* (f. 22r), és d'ús freqüent a M, tot i que es pot pensar que no devia ser una forma massa habitual: el DCVB recull *arsar* amb el significat de *rostir* només amb un exemple extret del *Regiment* d'Arnau. La forma prové del llatí ASSARE, amb el grup rs en lloc de ss per analogia del llatí ARSUS, cremat²⁵. El copista de B devia trobar obsolet aquest lema, ja que, encara que *arsades* apareix alguna vegada al text (p. 55), en la majoria d'ocasions hi afegeix el sinònim *rostides*: allà on M escriu *coses arsades* (f. 32v), B hi diu *coses arsades o rostides*

²⁰ Arnau de Vilanova 1996, p. 435.

²¹ El ms. B està paginat en àrabs per la mateixa mà del copista, no foliat.

²² Arnau de Vilanova 1996, pp. 455 i 461.

²³ *Ibidem*, p. 453.

²⁴ En les notes a la seva edició, Anna Trias apunta que les formes verbals *pipilo*, *pipio*, *pipio*, *pipio* són onomatopeies que signifiquen *pipir*, *piular* (Arnau de Vilanova 1994, p. 353).

²⁵ Les sigles DCVB fan referència sempre al *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover i Moll. Vol. II, p. 43.

(p. 56); allà on M escriu *moltó en ast* (f. 28r), B hi diu *moltó en ast o rostit* (p. 48).²⁶ En d'altres casos, B opta per la substitució directa: M *carns [...]* *assades* (f. 28r), B *carns [...]* *rostides* (p. 48); M *assadura* (f. 28v), B *rostitura* (p. 48).

El lema *fríger* de M (f. 17r, f. 35v), que prové del llatí FRIGERE i que el DCVB documenta només amb un exemple del *Regiment* d'Arnau²⁷, apareix *frigir*²⁸ (p. 64) o *sofregir* (p. 29) a B. Un altre cop, doncs, el copista del manuscrit més modern rebutja una forma que li sembla massa arcaïtzant.

El sintagma *homeesquen lo ventre* de M (f. 16v) és substituït per *facen lo ventre moll* a B (p. 29). El DCVB recull el verb *homeir*, amb el significat de *humitejar*, només amb aquest exemple de la traducció catalana del *Regiment* d'Arnau²⁹. Arnau havia escrit aquí *ventrem humectancia*³⁰.

El lema *denegar*, en el sentit de *netejar*, apareix a M (f. 11r, f. 13v, f. 16r, f. 17v, f. 26v, f. 27r, f. 31v). B, en canvi, opta per substituir-lo per *nedejar* (p. 19, p. 27, p. 28), encara que el copista ha deixat rastres de la *scripta* antiga i *denegar* apareix algun cop (p. 30, p. 45, p. 46, p. 54). La forma *nedeyar* només apareix una vegada a M, a la taula inicial amb la llista de capítols (f. 4r).

El lexema *cotna* de M (f. 7v, f. 7v, f. 28v, f. 31v) serveix per esmentar la pell humana en els dos primers exemples, la pell de porc en el tercer i la pell dels peixos en el quart. B, en canvi, manté la forma *cotna* només en el cas dels peixos (p. 54). Converteix en *codenya*³¹ (pp. 48-49) la pell dels porcs i en *cuyr* la humana (p. 12)³². Es podria pensar, doncs, que al segle XV la manera més habitual de designar la pell humana ja és *cuir* i, de fet, els exemples que aporta el DCVB així ho indiquen³³.

El lema *posar*, en el sentit de *reposar*, *descansar* és utilitzat a M de manera exclusiva (f. 4r, f. 12r, f. 13r). La forma *reposar* només apareix en la taula inicial de M, amb les rúbriques dels capítols (f. 4r). A B, en canvi, és substituït sistemàticament per la forma *reposar* (p. 20, p. 21, p. 23).

²⁶ Aquest és un dels binomi sinonímics dels que hi ha a la traducció catalana del text d'Arnau. Sobre les expressions multinominals en les traduccions, vegeu, per exemple, Buridant 1980; Wittlin 1991, 1992; Colon 1981.

²⁷ DCVB, vol. VI, p. 60.

²⁸ *Frigir* és la forma dialectal de *fregir* (DCVB, vol. VI, p. 60).

²⁹ DCVB, vol. VI, p. 540.

³⁰ Arnau de Vilanova 1996, p. 439.

³¹ *Codenya* deu ser, probablement, un record de la forma occitana *codena* (Coromines 1980-2001, vol. II, p. 1011, sv. *cotna*).

³² Dels dos casos en què M esmenta la *cotna* humana, només en el segon B transcriu *cuir*. En el primer, B manté la forma de M, tot i que amb un error d'intel·lecció i de còpia, que podria explicar el manteniment del lexema: el llatí "poros cutis" (Arnau de Vilanova 1996, p. 426) esdevé "poros de la cotna" a M (f. 7v) i "ports de la cotna" a B (p. 12).

³³ Hi ha un exemple de Llull, un altre del *Tirant*, d'Isabel de Villena, del *Procés de les olives* i de les faules d'Isop (DCVB, vol. III, p. 823).

Per preparar el bany terapèutic, útil per a les hemorroides que patia Jaume II, Arnau diu, en llatí, que les substàncies medicamentoses s'han de posar *in gaudali vel concha et sedatur ibi*³⁴. Sarriera ho ha traduït per *en .I. guavadal ho en una conqua e sigua aquí lo malaut*, (f. 37 r), mentre que B opta per *en un librell gran o conca e siga aquí lo malalt* (p. 57).

En el capítol primer, dedicat a l'aire que es respira, Arnau tracta també de com han de ser els vestits per protegir-se del vent i del fred. Aquí especifica que

als homes qui són de compleccion colèrica ho sanguínea és bona e covinent vestadura de li ho de seda, plena de dins de cotó ho de borrelons de ceda, *a manera de jubet* ho d'espateres (f. 6r).

El jubet, que és un *gipó*; *vesta interior forrada*, és un lexema documentat al segle XIV³⁵. Al segle XV, el copista de B decideix substituir-lo per una forma més precisa, que s'adequa a les formes sinonímiques de la traducció (*plena de dins de cotó ho de borrelons de ceda*). Així, transcriu que:

los hòmens qui són de complecció colèrica o sanguínea és bona e covinent vestadura de li o de seda, plena de dins de cotó o de borreyons de seda, *en manera de farcets*³⁶ o d'espateras (p. 9).

4. DEL REGIMENT DE SANITAT A LA LITERATURA

Les pautes per conservar la salut que, de forma molt didàctica, s'exposen en els regiments de sanitat es filtren en contextos culturals molt diversos, de manera que es difonen arreu i arriben a la literatura. La literatura medieval es fa ressò dels conceptes i de la terminologia mèdica més habituals perquè, amb el procés de difusió del saber –divulgat sobretot pels tractats mèdics i per les enciclopèdies, traduïts a moltes llengües vernaculars a partir del segle XIII³⁷– i amb el prestigi social adquirit per la medicina escolàstica, aquesta es converteix en un agent cultural de primer ordre que deixa les seves empremtes en obres de diferents tipologies. És el que els estudis moderns han anomenat *medicalització de la societat*³⁸.

³⁴ Arnau de Vilanova 1996, p. 467.

³⁵ DCVB, vol. VI, p. 783. Els exemples són aquest d'Arnau, un altre d'Eiximenis, etc.

³⁶ El "fasset o farset" és "un gipó encotonat que es portava sota l'armadura", segons el DCVB (vol. V, p. 757). Tot i que reporta un exemple documentat el 1345, els altres són del XV i del XVI.

³⁷ Per a les obres que van circular escrites o traduïdes al català, vegeu Cifuentes 2006.

³⁸ Vegeu García Ballester *et al.* 1994; McVaugh 1993.

Una vegada engegat el procés de vernacularització i divulgació del saber entre els laics, no es podia fer marxa enrere, per més detractors que tingués l'evolució cultural. Tampoc les actituds fonamentalistes d'alguns predicadors en contra dels clàssics llatins no van poder evitar l'escriptura de grans obres que s'hi recolzaven, tant a nivell conceptual com d'estil, com és el cas de *Lo somni* (1398-1399) de Bernat Metge. Així, per exemple, el conte 78 del *Novellino*, un recull de cent contes anònims breus escrits entre 1281 i 1300, en els primers temps d'aquest procés vernacularitzador, posa en boca d'un filòsof els perills d'estendre el saber entre els laics de diferents classes socials:

Fue un filosofo, lo quale era molto cortese di volgarizzare la scienza per cortesia a signori e altre genti. Una notte li venne in visione che le dee della scienza, a guisa di belle donne, stavano al bordello. Ed egli vedendo questo, si maravigliò molto e disse:
 – Che è questo? Non siete voi le dee della scienza?
 Ed elle rispuosero:
 – Certo sì.
 – Com'è ciò, voi siete al bordello?
 Ed elle rispuosero:
 – Ben è vero, perché tu se' quelli che vi ci fai stare. Isvegliossi, e pensossi che volgarizzare la scienza si era menomare la deidade.
 Rimasesene, e pentési fortemente. E sappiate che tutte le cose non sono licite a ogni persona³⁹.

Els consells dels regiments de sanitat connecten directament amb la literatura. La lectura és un joc honest, eutrapèlic⁴⁰, que proporciona un plaer espiritual i una sana alegria molt útils per relaxar l'esperit després d'un treball intens. Els beneficis que produeix s'inscriuen en la sisena de les coses no naturals, que són els accidents de l'ànima. Arnau de Vilanova ho explicita en un passatge del capítol cinquè, dedicat al dormir i al vetllar, en què relaciona el menjar, el dormir, la lectura i la música:

Del deport que deuen fer ans que dormen aquels qui han menjat atempradament

Doncs, qui tempradament ha menjat, après menyar deu saer e posar, e de cors e de pença. E seén e posan, oga coses no suptils ne qui li desplaçien, mas coses de leuger enteniment e coses plaens,

³⁹ Riquer 2000, pp. 238-240.

⁴⁰ El concepte aristotèlic d'eutrapèlia (del grec *diversió*) va ser adaptat per Tomàs d'Aquino. La virtut lúdica de l'eutrapèlia –que ordena sàviament els jocs honestos– converteix en plaer espiritual les paraules i les obres alhora que és capaç de refrenar els excessos, que converteixen els divertiments en pecaminosos. El concepte d'excés en el joc, de vici, és anomenat *bomologia* (del grec *grolleria*). Vegeu Renedo 1996.

axí con són istòries de sans e de reys, e encare estrumentz de música, e aytantost con la son li vengua, vage durmir (f. 12r)⁴¹.

5. EL MENJAR I EL BEURE A LA LITERATURA. ALGUNS EXEMPLES

Una de les coses no naturals del galenisme que esdevé fonamental en qualsevol règim de salut és la dieta⁴². De fet, des dels temps de Galè que la dieta era la primera de les intervencions terapèutiques proposades pels metges⁴³.

5.1. El *Llibre de meravelles* de Ramon Llull

En el *Llibre de meravelles* (1288-1289), Ramon Llull relaciona la salut amb una bona alimentació a partir de les quatre potències de l'ànima vegetativa, definida per Aristòtil⁴⁴, i s'hi refereix amb la forma dicotòmica habitual amb què els tractats mèdics citen les coses no naturals⁴⁵:

Per què és home sà e malalt

Fèlix demanà a l'ermità per qual natura està hom sà e malalt. E lo ermità dix que en la potència vegetativa ha quatre poders: apetitiva, retentiva, digestiva, expulsiva.

–De la potència apetitiva, en los hòmens ha talentament de menjar, beure, d'escalfar, infrigidar, de vetlar e de dormir. On, com s'esdevé que la apetitiva demana les coses que són necessàries al cors, e esquiva aquelles que no li són necessàries, e aquelles coses que demana ha, doncs està lo hom en sanitat corporal, ab què atrempadament menja e beva, e vesta, e vetlla, e dorma e que's mova en tal manera anant, obrant, que el moviment natural

⁴¹ Arnau de Vilanova 1947, pp. 125-126. Cal tenir present que cito el text d'Arnau perquè serveixi d'element de comparació. No pretenc afirmar que sigui la font directa dels textos literaris, perquè els conceptes mèdics són molt genèrics i es troben en qualsevol regim de sanitat que es consulti.

⁴² Per a un exemple d'alimentació cortesana, vegeu Serrano Larráyoz 2002, pp. 155-316. Per a conceptes generals, vegeu Bolòs 2000; Riera 1988; Polanco 2003. Per a exemples de la Corona d'Aragó dels segles XIV i XV, que inclouen la monarquia i una ciutat important, vegeu García Marsilla 2013; per a l'alimentació de les classes populars de Barcelona al XIV i XV, vegeu Vinyoles 1994.

⁴³ La segona és la medicació i la tercera, les operacions quirúrgiques. Sobre el galenisme, vegeu Temkin 1973; García Ballester 1972.

⁴⁴ Vegeu Brennan 1959, cap. 23.

⁴⁵ La *Isagoge* de Joannici i el *Pantegni* de Haly Abbas ordenen les sis coses no naturals en aquest ordre i nomenclatura: l'aire, l'exercici i el repòs, el menjar i el beure, el son i la vigília, les evacuacions i replecions (que inclouen el coit) i els accidents de l'ànima (Arnau de Vilanova 1996, p. 38). Per a una anàlisi general dels aliments que apareixen en les obres de Llull, vegeu Trias 1995.

no's corrompa. E con hom fa d'açò lo contrari, adoncs cau lo cors en malautia corporal⁴⁶.

En aquest fragment, a banda del menjar i del beure, Llull enumera tres coses no naturals més. En primer lloc, l'aire que es respira quan diu que l'home té desig (*talentament*) d'escalfar-se i de refredar-se, en segon lloc el vetllar i el dormir i, en tercer, l'exercici que es practica, ja sigui caminant o treballant (*e que-s mova en tal manera anant, obrant*). Una mica més avall, Llull hi inclou les dues que falten, en referir-se explícitament a una correcta evacuació de les superfluitats de la primera digestió, que té lloc a l'estómac, i a les emocions:

La esperiència que hom pot haver de la digestiva, si és en bona disposició, és en ço que hom consir en son estament sovint: si's sent leuger o greu, o trist o alegre, ni si la dispulsiva és ordonada, ne quals viandes són pus convinents a coure. A si mateix deu hom temptar en son dormir, e en son somiar, e així de les altres coses⁴⁷.

En cap moment Ramon Llull no esmenta el concepte tècnic de les *sex res non naturales*, però és evident que el coneix molt bé. També demostra conèixer un altre concepte fonamental per al manteniment de la vida humana com és l'humit radical, la humitat natural que vitalitza el cos i el manté en vida, el desgast i la carència del qual impliquen la malaltia i la mort de l'individu⁴⁸. Ho fa en un capítol en què explica per què envelleix l'home i argumenta amb raons dietètiques que els cristians envelleixen i moren abans que no els sarraïns:

La raó per la qual majorment envelleix enans e mor enans cristià que sarraí sí és car lo sarraí usa més de coses dolces, que són caldes e humides, que lo cristià; e amb l'aigua que beu, multiplica la humiditat, per la qual dura l'humit radical. È cristià qui beu vi, que és cald e sec, multiplica la calor e consuma la humiditat⁴⁹.

El règim alimentari cristià es basava en la trilogia de blat, carn i vi, mentre que el dels musulmans era ric en fruites dolces, greixos vegetals i vitamines. Molts musulmans vivien fins als vuitanta o cent anys, mentre que els cristians patien atacs de gota i morien prematurament, víctimes dels seus excessos alimentaris⁵⁰.

⁴⁶ Capítol 49 del llibre VIII (Bonner 1989, vol. II, pp. 178-179).

⁴⁷ *Ibidem*, p. 179.

⁴⁸ El concepte l'usará també amb molta correcció Ausiàs March: "seca's tot jorn l'humit qui em sosté vida", diu a la darrera estrofa del poema 11. Badia 1996, p. 32.

⁴⁹ Capítol 50 del llibre VIII (Bonner 1989, vol. II, p. 182).

⁵⁰ Així ho apunta Bonner 1989, vol. II, p. 182, nota 43.

La literatura ens proporciona molts exemples de dietes pantagruèliques. N'és un el cas de l'home *molt glot* que l'ermità explica a Fèlix en el capítol dedicat a la temprança i la gola: l'home va menjar i beure molt i es va sentir dèbil perquè no podia fer bé la digestió, ja que *la calor natural*⁵¹ *no podia donar sustentació d'esperit vidal als membres del cors, segons que es convenia*. I l'home *molt glot* s'estranyava que tot i que tornés a beure i a menjar, la debilitat no li passés...⁵².

5.2. Lo Crestià de Francesc Eiximenis

Un altre exemple, prou conegut, és la carta que un frare golafre del *Terç del Crestià* (ca. 1384-85) de Francesc Eiximenis envia a un metge per consultar-li si el règim que segueix és l'adequat:

Sènyer, yo cant me leu, meng d'una fogaça calda un poch ab una taça de vin cuyt o de grech. El dinar: meng tostemp pa de floret e varieg les carns segons lo temps; car en estiu meng poyls tenres en diverses maneres, ço és, en ast ab aygua-ros e en olla ab salsa de agraç, e en pa, cabrits, e vedella de llet, moltons primals e perdiganes. En yvern: gallines grosses, polles prenys, capons gorts, moltons de past, perdius, colomins e guatles⁵³.

Continua amb el règim de la tardor, el de la primavera, el que menja per postres, etc. Si la dieta de l'eclesiàstic és un despropòsit, la resposta que li envia el metge és un al·legat a la vida mesurada i austera⁵⁴. Si la crida a la sobrietat en el menjar i la beguda és una màxima habitual en tots els regimens de sanitat⁵⁵, és lògic que hi hagi molts altres passatges d'Eiximenis en què s'elogia la temprança i la continència en el menjar⁵⁶. Precisament, en un capítol on argumenta que és impossible que es pugui viure sense menjar, ho

⁵¹ Calor natural: vet aquí un altre concepte fonamental en el galenisme medieval. És el principi imprescindible per a la vida i el normal desenvolupament de les operacions vitals. Es produeix al cor a partir dels aliments, es conserva gràcies a la respiració i es distribueix a les diferents parts corporals mitjançant el pols (García Ballester 1972, pp. 146-148).

⁵² Capítol 69 del llibre VIII (Bonner 1989, vol. II, p. 231).

⁵³ Eiximenis 1983, p. 43. Vegeu Hernando Delgado 1988.

⁵⁴ Eiximenis 1983, pp. 46-47. Per a un comentari dietètic del passatge, vegeu Renedo 2002, pp. 261-265.

⁵⁵ Arnau de Vilanova 1996, p. 190; Salmón 2011; García Marsilla 2013; Ferragud 2014, pp. 33-37.

⁵⁶ "Hom golafre jamés no viu sa", afirma Eiximenis en el capítol 523 del *Dotzè Llibre del Crestià* (1986-2005, vol. II-1, p. 130). Més referències a vol. II-1, pp. 128-129; vol. II-1, pp. 138-139; vol. II-2, p. 506, etc.

justifica utilitzant els dos conceptes bàsics de l'humit radical i la calor natural basant-se en l'autoritat mèdica. Assegura que

negú longament no poria viure sens menjar. Rahó és car, segons que posen los metges, la vida de l'hom principalment està en calor natural sustentada e ligada ab humiditat radical. E com la calor natural contínuament consum la dita humiditat si donchs dins l'om no ha vianda, la qual empatxa la calor natural que no consum la humiditat radical (...) ⁵⁷.

El frare golafre d'Eiximenis relaciona la tercera de les sis coses no naturals –el menjar i el beure– amb la cinquena –les replecions i evacuacions–, que inclou el coit:

E per conservar sanitat hús ab fembres sovín, e per tal que no faça a negun injúria, faç-les-me cerquar fadrines, e trop que mills me'n sent ⁵⁸.

Les relacions sexuals habituals són d'una inconveniència absoluta en un home que ha fet vot de castedat, però la pràctica té l'aval de la medicina i Eiximenis ho sap ⁵⁹. Com tots els tractats de medicina, els regiments de sanitat consideren que les relacions sexuals són un mitjà per evacuar de l'organisme la matèria espermàtica, producte de la tercera digestió, i per això mateix eren considerades imprescindibles per al manteniment d'un cos sa ⁶⁰. En la traducció de Berenguer Sarriera (ms. M), Arnau de Vilanova ho deixa ben clar, ja que afirma que l'ajustament carnal s'ha de practicar *a profit de natura*, especifica quin és el millor moment per dur-lo a terme i argumenta amb termes mèdics que no se n'ha d'abusar:

En carnal ajustamén, qui a profit de natura és hordonat, se deu fer après dormir, con lo cors és atemprat. (...) E deu-se hom guardar que entre .I. ajustament e altre age temps covinent, en manera que natura pusca escampar la sement sens destruïment e sens turment del cors, cor can la sement fa hom exir per força de natura, destruen-se les forces del cors e vén hom a veylea e a decaïment ans que no deuria, per què se'n deu hom fort guardar (f. 14r) ⁶¹.

⁵⁷ Eiximenis 1986-2005, vol. I-1, p. 293.

⁵⁸ Eiximenis 1983, p. 45.

⁵⁹ Quan el metge i astròleg milanès, mestre regent de la facultat de medicina de París, Maino de Maineri va escriure un *Regimen sanitatis* de caràcter personal adreçat al canonge de París Antonio Fieschi, probablement entre 1330 i 1333, dedica força espai a donar normes per conservar la castedat, com s'escau a un eclesiàstic (Arnau de Vilanova 1996, pp. 71-78, 81-85; Nicoud 2007, pp. 710-711).

⁶⁰ Arnau de Vilanova 1996, pp. 297-307.

⁶¹ Arnau de Vilanova 1947, p. 131.

Francesc Eiximenis ens proporciona un altre exemple de coneixement directe dels regiments de sanitat⁶². Sap que els metges han de controlar l'alimentació de la reialesa⁶³, els individus que es troben al capdamunt de la piràmide social i que són els destinataris dels regiments *ad personam*, com és el cas del d'Arnau. En el capítol 746 del *Dotzè Llibre del Crestià*, dedicat a explicar les funcions del quart oficial d'un gran senyor, que és el majordom, escriu:

Lo profit del príncep és en taula menjar bones viandes e bé appallades, o segons los quatre temps de l'any –yvern, estiu, primavera e autumpna– mudades, esguardada sanitat e complexió del príncep, segons consells dels metges del príncep e d'altres, si de millors ne pot aver, e attès que aja bon coch e avisat e bé sabent sa art, e segons estil de diverses nacions⁶⁴.

Els *consells dels metges del príncep* als quals fa referència Eiximenis són les regles dietètiques que els professionals de la medicina podien donar oralment als seus pacients més privilegiats, però també els regiments de sanitat que els escrivien perquè els pacients poguessin seguir les seves pautes quan no tenien el professional sanitari al costat. Com indica Eiximenis, tots els regiments de sanitat *ad personam* recomanaven la ingesta de determinats aliments a partir del pressupòsit de mantenir la salut (*esguardada sanitat*) i tenint en compte tant la complexió⁶⁵ a què pertanyia el pacient com els vegetals, fruites, hortalisses o animals propis de cada estació de l'any⁶⁶. Eiximenis també fa referència a les virtuts del cuiner, que ha de ser bo i astut (*avisat*). Efectivament, els regiments de sanitat manifesten interès per la manera de preparar els aliments, per fer-los més atractius i saborosos als consumidors de classe noble o als malalts desganats, i en aquest sentit és important l'ús

⁶² Lògicament també els coneixia l'altre gran predicador, Vicent Ferrer. Per a l'ús del concepte de les "sex res non naturales" en els sermons del dominic, vegeu Robles 1996, pp. 312-323; Ferragud 2014, p. 30.

⁶³ Així ho determinen, també, les Ordinacions de Cort de Pere el Cerimoniós, que estableixen que els metges han de controlar la taula del rei per protegir-lo dels enverinaments (Gimeno, Gozalbo, Trenchs 2009, p. 98), cosa que també diu més avall Eiximenis.

⁶⁴ Capítol 746 (Eiximenis 1986-2005, vol. II.2, p. 161).

⁶⁵ Un altre dels conceptes clau del galenisme medieval. S'utilitzava per definir la natura, tant general com particular, del cos d'un ésser viu i de qualsevol de les seves parts, d'acord amb les seves qualitats elementals. Els llatins traduïren per *complexio* el terme grec *krásis* (mescla) (del glossari a Jaume d'Agramont 1998, p. 73).

⁶⁶ Arnau de Vilanova fixa l'època més adequada per consumir, per exemple, un determinat tipus d'au: pollets de gallines i d'oques a l'estiu, agrons, paons i perdus a l'hivern (Arnau de Vilanova 1947, p. 166).

de salses i condiments⁶⁷. El *Regiment de sanitat* d'Arnau els dedica un capítol⁶⁸. Tornem a Eiximenis. El majordom és el que s'ha d'encarregar

que los metges, o metge, sia present quan lo príncep menjarà, qui atena a son menjar e a son beure, e a la qualitat e quantitat d'aquell, e en la manera del mastegar si és massa poch (...)

Lo majordom faça ço que fa per a la taula del príncep ab consell dels metges, e que ls faça ésser presens a la taula del rey, sovín o contínuament⁶⁹.

El metge de la cort, doncs, ha de tenir cura de la qualitat i la quantitat del menjar que se serveix al seu sobirà i també que aquest el mastegui prou per facilitar-ne la ingesta. En el *Regiment de sanitat* adreçat a Jaume II, Arnau dedica el capítol quart a parlar del menjar i del beure en general. El primer que explica és que no cal menjar si no es té gana i després remarca que la quantitat d'aliment ha de ser mesurada perquè es pugui produir una bona digestió.⁷⁰ Tot seguit apunta els beneficis de mastegar bé el menjar, perquè de no fer-se així es produiran danys⁷¹:

Del noïment del menjar qui no és ben masteguat

Són, emperò, en dues maneres agreuyatz del menyar no ben masteguat. La primera, car més ne menga hom per la cobeejança de l'englotir. La seguona, car lo menyar englotir no pot perfetament digestar e per ço apareyla lo cors a moltes pacions, e per ço los deguastados sovén són malautz e no poden venir a natural veylea. (ff. 10r-v)⁷²

Aquest breu fragment de la traducció de Berenguer Sarriera del *Regiment* d'Arnau ens proporciona un altre exemple de l'adaptació del lèxic als usos contemporanis que es produeix en el segon testimoni que ens l'ha conservat, com hem vist a l'apartat 3. És el lexema *deguastados*, que tradueix l'adjectiu llatí *voraces*⁷³ i que el ms. B converteix en *glots* (p. 16).

⁶⁷ Arnau de Vilanova 1996, pp. 202-209. Per a una visió general de la dietètica, la cuina i l'ús d'espècies, vegeu Flandrin 2004.

⁶⁸ El capítol setze: *De les sabors e dels condimentz* (Arnau de Vilanova 1947, p. 178).

⁶⁹ Capítol 746 (Eiximenis 1986-2005, vol. II-2, pp. 161 i 163).

⁷⁰ Arnau de Vilanova 1947, pp. 116-118.

⁷¹ Per a la importància d'una bona masticació en els regiments de sanitat, vegeu Arnau de Vilanova 1996, pp. 200-202.

⁷² Arnau de Vilanova 1947, pp. 118-119.

⁷³ Arnau de Vilanova 1996, p. 430.

5.3. *Curial e Güelfa*

El fragment citat del *Regiment de sanitat* d'Arnau al final de l'apartat anterior, el que feia referència als plaers eutrapèlics, posava la dieta de costat amb altres dues coses no naturals: amb l'exercici i el repòs i amb les emocions, en aquell cas amb l'alegria:

Del deport que deuen fer ans que dormen aquels qui han menjat atempradament

Doncs, qui tempradament ha menjat, après menyar deu saer e posar, e de cors e de pença. E seén e posan, oga coses no suptils ne qui li desplaçien, mas coses de leuger enteniment e coses plaens, axí con són istòries de sans e de reys, e encare estrumentz de música, e aytantost con la son li vengua, vage durmir (f. 12r)⁷⁴.

Hi ha exemples literaris d'aquesta associació tan directa entre el menjar i el dormir i les emocions en les dues grans novel·les cavalleresques catalanes del segle XV. Tant els regiments de sanitat com la literatura han observat la realitat i constaten que dues de les funcions bàsiques del cos humà, com són el menjar i el dormir, s'alteren per culpa dels accidents que sacsegen l'ànima de les persones, i les emocions tant poden ser l'alegria com la seva contrària, la tristesa. Els accidents que interessin els metges, que limiten la seva atenció a l'observació clínica, són l'alegria, la tristesa, el temor i la ira. L'amor no té espai als regiments de sanitat i tampoc en el d'Arnau⁷⁵.

Al *Curial e Güelfa* –que conté referències genèriques al menjar i al beure, sense concretar els aliments que es consumeixen en les diverses col·lacions que s'hi esmenten– els àpats poden tenir una transcendència narrativa fonamental, ja que Curial i la Güelfa s'enamoren durant un dinar oficial, quan es miren per entremig dels moviments de comensals i servidors que *fan finestra*⁷⁶:

E no obstant [Curial] estigués molt apartat, encara mirava la senyora quan los qui servien a la taula e los altres qui davant estaven se apartaven algun poc e maleïa tots aquells qui entre ell e ella s'interposaven. E quan aquells, per apartar los caps o en altra manera, feien finestra, tantost los ulls d'abdós los enamorats ocupaven aquell lloc e, com la finestra se tancava, tot plaer los fugia.

⁷⁴ Arnau de Vilanova 1947, pp. 125-126.

⁷⁵ Arnau dedica una obra a estudiar la passió amorosa (*De amore heroico*), l'accident de l'ànima que té més rendiment literari. Vegeu Arnau de Vilanova 1985, 2011; Mensa 2012. Sobre la malaltia d'amor a la literatura, vegeu Cantavella 1993; Carré 1996, pp. 31-36.

⁷⁶ Des dels temps d'Ovidi que els enamorats havien d'aprofitar l'avinentesa de coincidir en un àpat (vegeu el comentari al passatge a *Curial e Güelfa* 2011, p. 542).

E així estigueren abdosos aquell dinar, que ne ella menjà ne ell reposà. E en lo pits gentil, en lo qual alguna impressió d'amorós plaer encara no era entrat, súbitament s'encès una flama foguejant la qual fins que mort l'ocupà no es pogué apagar⁷⁷.

A la novel·la hi ha diferents personatges que perden el menjar i el dormir per culpa de la tristesa. La Güelfa es posa malalta pensant en la batalla que ha d'emprendre el seu enamorat el dia de sant Marc i l'anònim concreta els símptomes de la malaltia: *ella es començà a entristir e a sentir en son cor dolor molt gran e, perdent lo menjar e el dormir*⁷⁸. Més endavant en la narració, quan Curial perd els favors de la Güelfa, experimenta els mateixos símptomes, que en aquesta ocasió gairebé el fan enfollir:

Curial viu que tots los camins que solia tenir oberts li eren tancats e, coneixent la sua desfavor, cuidà's desesperar e fonc ben prop de donar l'ànima al diable. E ab açò, ensems perdé menjar e dormir, e tornà tan trist que no trobava plaer en cosa del món, ans parlava a soles com a foll (...)⁷⁹.

5.4. *Tirant lo Blanc*

Al *Tirant lo Blanc*, Joanot Martorell també barreja les mateixes tres coses no naturals en el famós capítol 283, el de la ficció de la Viuda Reposada⁸⁰. La pèrfida Viuda, enutjada perquè Tirant ha rebutjat els seus favors amorosos i amb desig de venjança, prepara una representació teatral on manipula tots els actors com a ella li convé. A cada personatge li explica un fragment de la veritat, de manera que l'engany funciona perquè només ella, el narrador i el públic lector coneixen la veritat de tota la feta. Els tres protagonistes de la trama són ben innocents. Primer de tot, diu a Tirant que li demostrarà que Carmesina no és el que sembla, sinó que és una noia lasciva que té relacions il·lícites amb Lausetà, el jardiner negre de palau. Amaga Tirant a *una casa ja concertada d'una dona molt anciana* i li proporciona un joc de miralls perquè sense treure el cap per la finestra pugui veure què passa al jardí. Engatussat Tirant, convé enredar l'altra part de la trama. La Viuda Reposada fa marxar del palau a Lausetà, amb una excusa. Ha fet fer una màscara com la cara del jardiner i diu a Plaerdemavida que se la posi, que es vesteixi amb la roba de

⁷⁷ *Ibidem*, p. 126.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 179.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 382.

⁸⁰ Per a la variada alimentació que s'esmenta a la novel·la, vegeu Baile 2009; Iborra 1990.

Lauseta per distreure la princesa. I a Carmesina li fa creure amb arguments mèdics que la farsa és un joc honest. Tot passa com la malèvola Viuda ho té previst: Plaerdemavida i Carmesina juguen i riuen perquè fan broma i Tirant es desespera perquè es pensa que veu Carmesina i Lauseta enamorats. El final de l'episodi és conegut: Tirant, indignat, decideix trencar amb Carmesina i, en un atac d'ira, degolla el pobre Lauseta⁸¹.

Els arguments que fa servir la Viuda Reposada per convèncer Carmesina que s'ha d'anar a divertir de manera honesta –quan l'efecte que pretén produir en Tirant és el d'un plaer lasciu, *bomoloc*– semblen extrets d'un regiment de sanitat. Joanot Martorell sap perfectament què està escrivint:

– Llevau, senyora, que lo senyor emperador vos tramet a dir per mi com per manament dels metges vos lleveu e no durmau tant, car lo molt vetlar que haveu fet en la nit passada, venint ara lo molt dormir després dinar, i en temps de calor, engendren-se moltes malalties qui darien dan en la vostra delicada persona⁸².

I una mica més avall, hi insisteix:

– Los metges tenen per bo que davallàseu en l'hort per veure aquella verdor, e farem allí molts jocs perquè us passe la son, car jo tinc unes vestidures, de la festa del Corpus Christi, ressemblant al vostre hortolà; e Plaerdemavida, qui en semblants afers és molt sentida e placent, vestir-les s'ha e dirà-us de ses acostumades plasenteries⁸³.

Al palau de l'emperador de Constantinoble no havia dormit massa ningú la nit passada, perquè se celebraven les festes en honor de Tirant, que se n'havia d'anar al camp de batalla. Els àpats havien estat abundants, tal i com s'esqueia en dies de festa. Segons la Viuda Reposada, els metges aconsellen a la princesa que no faci la migdiada, perquè no és bo dormir després de dinar i perquè com que fa calor, el repòs en aquesta hora podria provocar-li unes malalties que no concreta. Perquè li passi la son, s'ha de divertir una mica amb jocs plaents, eutrapèlics, practicats al jardí del palau, que és un lloc tranquil i bell. Carmesina no dubta del consell dels metges i és per això que obeeix les ordres de la seva dida. Actua amb sentit comú perquè, gràcies als regiments de sanitat, a l'edat mitjana tothom sabia que no era bo dormir després de menjar i que es desaconsellava del tot la migdiada. En el fragment del Regiment d'Arnau citat més amunt, *Del deport que deuen fer ans que dormen aquels qui*

⁸¹ Martorell 1979, pp. 802-806. Vegeu un estudi del capítol a Renedo 1996.

⁸² Martorell 1979, p. 804.

⁸³ *Ibidem*, p. 804.

han menjat atempradament, ja queda clar que és recomanable distreure's una mica, llegint o escoltant música, abans d'anar a dormir. I una mica més avall, Arnau recomana passejar una estona abans de ficar-se al llit, el mateix que proposa la Viuda Reposada:

D'aquels a qui no és bon dormir con an menjat
Tot axí, emperò, a aquels qui atempradament menugen no és profitosa cosa que vagen après menjar, axí a aquels qui massa mengen és profitosa cosa que vagen suaument après menyar ans que dormen, e vagen tant entrò el pes de la boca del ventre sia devaylat en lo ventre (f. 13v)⁸⁴.

Un dels efectes fonamentals del son és col·laborar en la digestió dels aliments. Per tant, cal que la matèria que s'ha de convertir en substància de l'organisme es trobi en el lloc adequat per a la seva transformació, és a dir, que ha d'haver descendit al fons de l'estómac perquè es pugui produir la coccio. Diu Arnau de Vilanova:

Aprés menyar, seguons horde de natura, és cosa covinent posar e durmir cor lo menjar és raebut per ço que sia digest, e que après la digestió se mut e torn en la substància dels membres (f. 11r)⁸⁵.

Les fonts mèdiques indiquen que si no s'ha produït el descens total de l'aliment, l'individu ha de fer una breu passejada per facilitar-lo⁸⁶. És el que diuen Arnau de Vilanova i la Viuda Reposada.

La Viuda Reposada fa una altra precisió: remarca els efectes negatius de la calor. Els regiments de sanitat expliquen que les hores del dia són més calentes que les de la nit, per la qual cosa es pot produir un efecte paradoxal en el moviment de la calor natural, que és atreta cap a fora i cap a dins alhora, la qual cosa és perjudicial per a la salut⁸⁷.

El son diürn comporta una gran quantitat d'alteracions, que Avicenna ja assenyalava en el *Canon*, i és per això que els regiments de sanitat desaconsellen la migdiada. Per exemple, el *Regimen sanitatis* del metge alemany Konrad de Eichstätt (ca. 1280-ca. 1340) diu així:

⁸⁴ Arnau de Vilanova 1947, p. 129.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 123.

⁸⁶ Arnau de Vilanova 1996, p. 277.

⁸⁷ La temperatura de l'aire provoca, per simpatia, l'exteriorització de la calor innata. D'altra banda, el son té l'efecte de retraure aquesta calor cap a l'interior del cos (Arnau de Vilanova 1996, pp. 276-277).

Scias preterea quod dormire in die est malum. Et causam huius assignat Avicenna in pre allegato capitulo dicens quod somnus in die factus generat egritudines egrotantes et reumatismos et corrumpit calorem et gravat splenem, laxat nervos et efficit pigriciam, debilitat desiderium, generat apostemata et febres⁸⁸.

A malalties com aquestes devia referir-se la Viuda Reposada, que fa encara una altra precisió: deixa entendre que la migdiada de Carmesina era massa llarga quan li diu que *per manament dels metges vos lleveu e no durmau tant*. La clau de la sentència la tornem a trobar en els regiments de sanitat, que en algunes ocasions permeten la pràctica de la migdiada, però només si es donen cinc condicions, una de les quals és que la migdiada no sigui massa llarga⁸⁹.

Gràcies en part als regiments de sanitat traduïts a les llengües vulgars, com el d'Arnau de Vilanova, Joanot Martorell i l'anònim del *Curial* han pogut adquirir els coneixements mèdics necessaris per incloure'ls amb naturalitat a les seves obres.

5.5. L'*Espill* de Jaume Roig

No ens ha d'estranyar que el text on l'empremta dels regiments de sanitat és més òbvia sigui precisament l'obra d'un metge⁹⁰. Jaume Roig fa aparèixer una de les sis coses no naturals del galenisme en els primers versos de l'*Espill* i en la forma dicotòmica amb què sempre s'hi refereixen els tractats mèdics. El personatge que explica la seva dissortada vida al costat de les dones, que l'han maltractat sempre, parla quan és un vell decrepít de prop de cent anys i explica què ha fet durant tot aquest temps:

Vel·lant, durment,
no çessant may
de cridar "ay!",
he sospirat (vv. 390-93)⁹¹.

⁸⁸ Pedro Gil-Sotres transcriu el fragment a Arnau de Vilanova 1996, p. 278, nota 20. Per a les poques dades biogràfiques conegudes d'aquest autor, vegeu Nicoud 2007, vol. II, p. 710; Fabian, Haller 2000, p. 135.

⁸⁹ Les altres quatre són que l'individu hi estigui acostumat; que no es faci immediatament després de menjar; que es mantingui el cap elevat; i que l'individu no es desperti de sobte, sinó a poc a poc (Arnau de Vilanova 1996, p. 277). Cal dir que Arnau de Vilanova admet la possibilitat de la migdiada quan afirma que "de dia, e majorment en estiu, dorma en loc fret e escur e de gran repòs, emperò no sia raumàtich" (f. 12r) (Arnau de Vilanova 1947, p. 126).

⁹⁰ Per a la biografia de Jaume Roig, metge de València que va aconseguir un prestigi professional i social i una sòlida posició econòmica, vegeu la introducció a Roig 2014, pp. 11-58.

⁹¹ *Ibidem*, p. 128.

Com és lògic, en una obra concebuda com una ferotge diatriba contra les dones el dormir anirà relacionat sempre amb la sexualitat femenina, excessiva i perversa, de manera que no hi caben els consells propis d'un regiment de sanitat. Ara bé, sí que hi caben les dietes. N'hi ha de saludables, com la que feien la dida del fill del protagonista i l'esposa novícia:

qu'era veada
sols d'ansalada,
alls e formatge,
molt tart potatge,
carn algun dia (vv. 5223-27)⁹².

La dieta de la dida és gairebé vegetariana i no inclou el vi. Segons els regiments de sanitat, la sobrietat en el menjar i la beguda són una condició indispensable per conservar la salut, per la qual cosa es recomanava fer dues menjades al dia, una al matí (amb pa, vi i formatge) i una altra de més abundant al capvespre (amb l'afegiment de carn o peix o una mica més de formatge)⁹³. La dieta de la dida és la pròpia de les classes populars, formada per pa sense refinar, cebes, porros, formatge, figues seques, cols amb oli, alls crus o cuits o amb pebre, llenties i peix petit. Les carns més senzilles eren les de bou, moltó, ovella i boc⁹⁴. El potatge, fet normalment de verdura o llegum, d'arròs o de fideus, es cuinava amb cansalada, brou de carn o formatge i s'hi podien afegir espècies desfetes en oli i aigua⁹⁵.

La dieta de la dida, que no menjava carn cada dia, és molt similar a la que el metge d'Eiximenis recomana al frare golafre citat més amunt. Si vol recobrar la salut, li diu, cal que retorni als costums que va aprendre a casa del seu pare, que es nodreixi de *pa d'ordi, e a mengar cebes e aylls, e a vegades un poch de carnsalada, e que beguats de la aygua axí com lavors fèyets o del vinagre ben amerat*⁹⁶. Aquesta dida, doncs, vivia sana. Però l'esposa li fa perdre la salut i la bona llet amb una alimentació poc apropiada, basada en peces poc valorades dels animals, l'excés de formatge, l'abús del vi i l'abundància d'àpats:

⁹² *Ibidem*, pp. 194-195.

⁹³ Arnau de Vilanova 1996, pp. 183-194.

⁹⁴ Vinyoles 1994, p. 26.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 23.

⁹⁶ Eiximenis 1983, p. 46.

Ab almorzàs
 he berenàs,
 turmes, resoles
 he lleteroles,
 fformatges freschs,
 moschats e grechs
 he forts fins vins
 que tots matins
 ffeya tastar,
 li féu guastar
 la bona llet (vv. 5231-41)⁹⁷.

Les peces poc valorades del cos dels animals⁹⁸, molt més barates que la carn⁹⁹, no són massa ben considerades en els regiments de sanitat. Arnau de Vilanova, per exemple, diu que el fetge no és bo, excepte el fetge de cabrit i encara de vegades i poc fregit. El cor, el cervell, els budells, els pulmons, els ventres, els ronyons i les melses dels animals quadrúpedes s'han d'evitar, excepte el cor de cérvol, el pulmó de cabrit i el cervell de llebre i de conill. Les orelles, els morros i els peus només són bons si són de porc o de cabrit, i menjats de tant en tant¹⁰⁰.

La llet i els derivats de la llet no són productes massa aconsellables, segons els regiments de sanitat. L'excés del formatge era nociu perquè podia provocar malenconia i obcecar el cervell¹⁰¹. Encara que els testimonis documentals mostren que es consumia formatge de manera habitual, sobretot per part de les classes populars, que no podien comprar massa carn, calia no abusar-ne¹⁰².

El vi que beu la dida és el moscatell, no gaire recomanable perquè és massa dolç i pot produir càlculs renals o obstrucció de la melsa; el vi grec, que és molt car; i vins forts i vins fins, que són els vins subtils, d'escassa capacitat nutritiva. S'ha de tenir en compte que la ingesta de vi és desaconsellada del tot en època de lactància¹⁰³.

En un altre passatge de *l'Espill*, Jaume Roig descriu amb precisió la dieta de l'esposa viuda quan està embarassada. Menja, diu:

⁹⁷ Roig 2014, p. 195.

⁹⁸ Les turmes són els testicles de xai o de bou, les resoles són fregits fets amb menuts de porc o de cabrit i les lleteroles, els teixits dels músculs del coll dels animals. Vegeu el glossari de Roig 2006.

⁹⁹ García Marsilla 2013, pp. 123-125.

¹⁰⁰ Arnau de Vilanova 1947, pp. 170-171.

¹⁰¹ Arnau de Vilanova 1996, pp. 237-240.

¹⁰² Vinyoles 1994, p. 24.

¹⁰³ Arnau de Vilanova 1996, p. 239, pp. 260-269. Vegeu el comentari a tot aquest passatge Roig 2006, p. 663.

Perdius, gualines,
 infinits ous,
 noscades nous
 e totes salses (vv. 4800-3)¹⁰⁴.

Les gallines i les perdius són carns destinades per als dies de festa o per al consum dels malalts i són reconegudes les propietats nutritives dels ous¹⁰⁵. Les salses són fonamentals per fer més agradables els menjars, però s'han d'utilitzar amb mesura i evitant els sabors intensos¹⁰⁶. Cal tenir en compte que les espècies utilitzades per confeccionar les salses són ingredients cars. Les nous moscades són utilitzades habitualment com a condiment aromàtic i també al *Regiment* d'Arnau, on apareixen al costat del pebre, el gingebre o el safrà¹⁰⁷.

Evidentment, no són aquests els únics exemples d'ús de conceptes o de terminologia mèdica que hi ha a l'*Espill*¹⁰⁸. Voldria remarcar, per acabar, l'ús humorístic que fa Jaume Roig de determinats lemes que tenen una significació mèdica. La ironia de l'autor era captada pel públic, tant si es tractava d'un terme genèric com si es tractava d'un d'especialitzat. És el cas, per exemple, de l'aparició d'un instrument molt habitual per propiciar l'evacuació del cos (una de les sis coses no naturals del galenisme) en un context on no li correspondria. I precisament aquí hi ha la broma de Roig, que juga constantment amb l'ambigüitat i el doble sentit. L'esposa novícia del protagonista i narrador explica al marit els mals costums de les monges del seu exconvent i li exposa quatre casos de lascívia femenina protagonitzats per quatre monges diferents que volen seduir sense èxit un jove, dos confessors i el mateix metge dos cops. L'episodi del confessor s'acaba així:

Lo confessor
 –no malparler–
 dix: “Mon poder
 no bast·absolre,
 ni us puch yo tolre
 tan gran calor,
 tanta dolor
 dels peccats vostres:
 mil paternostres
 ni vint psaltiris,
 trenta cristiris,

¹⁰⁴ Roig 2014, p. 189.

¹⁰⁵ Arnau de Vilanova 1996, pp. 225-237.

¹⁰⁶ *Ibidem*, pp. 205-209.

¹⁰⁷ Arnau de Vilanova 1947, p. 179.

¹⁰⁸ En vaig analitzar uns quants a Carré 1996.

no us bastaran.
D'eu vos coman!" (vv. 5760-72)¹⁰⁹.

L'aparició de les trenta lavatives al costat dels parenostres i els sal-tiris que ha de resar la pecadora és una bona broma de Roig propiciada per la rima i per la necessitat conceptual de fer purgar els pecats a la monja¹¹⁰. En un altre passatge, es fa referència a les set vaques del conegut somni del Faraó d'Egipte interpretat per Josep, que serveixen d'element de comparació (Gn 41.2):

Totes malaltes,
d'elles molt flaques
com les set vaques
egipcianes;
altres, malsanes
de set humós
ab set thumós
molt engrassades,
grosses, inflades
ab set dolós (vv. 10596-605)¹¹¹.

Les set vaques egipcianes remetent a les set virtuts, les tres teologals i les quatre cardinals, segons les glosses a la *Bíblia* de Nicolau de Lyra (s. XIV). Roig és aquí, doncs, textual amb la font. Però té l'habilitat d'afegir una sorpresa lingüística d'efectes còmics al passatge: el fet que els humors siguin set i no quatre és una broma bastida damunt de la teoria hipocràtica dels quatre humors (sang, flegma, bilis groga o còlera i bilis negra o malenconia), els quatre fluids bàsics que componen tots els éssers vius, que circulen pel cos humà i que constitueixen un dels conceptes bàsics de la medicina medieval¹¹². Roig fa broma amb la medicina, de la mateixa manera que n'havia fet Bernat Metge (ca. 1340-ca. 1413) amb la *Medicina apropiada a tot mal*, una obra escrita en vers narratiu que és una carta adreçada a un amic malalt i que constitueix una paròdia de les receptes i la farmacologia medievals¹¹³.

¹⁰⁹ Roig 2014, p. 202.

¹¹⁰ Vegeu el comentari a Roig 2006, pp. 668-669.

¹¹¹ Roig 2014, p. 268.

¹¹² Vegeu el comentari a Roig 2006, pp. 728-729. Els quatre humors condicionen les quatre complexions de la medicina arabogalènica (Siraisi 1990, pp. 105-106).

¹¹³ El tema havia de ser ben conegut per Bernat Metge, ja que era fill de Guillem Metge, apotecari reial que tenia la botiga a l'antic carrer dels Especiers de Barcelona, avui dia anomenat de la Llibreteria (Metge 1983, p. 9). Per a d'altres exemples del gènere del *lletovari*, això és, receptes escrites amb voluntat còmica, com el de Joan Basset o el de Lluís Icart, vegeu Valsalobre 2005.

En aquests exemples de l'*Espill*, com en els altres que he exposat, el públic contemporani, que compartia els mateixos coneixements dels autors, no necessitava glosses per entendre el veritable significat dels discursos mèdics dels personatges literaris.

6. BIBLIOGRAFIA CITADA

- Alcover, Antoni M.; Moll, Francesc de Borja (1968-1969), *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma, Moll.
- Arnau de Vilanova (1947), *Obres catalanes. Vol. II. Escrits mèdics*, ed. Miquel Batllori, Barcelona, Barcino (Els nostres clàssics. Col·lecció A; 56).
- Arnau de Vilanova (1985), *De amore heroico. De dosi tyriacalium medicinarum*, ed. Michael McVaugh, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia; 8).
- Arnau de Vilanova (1994), *Regimen sanitatis ad regem Aragonum. Un tractat de dietètica de l'any 1305*, ed. crítica, comentaris i notes a cura d'Anna Trias Teixidor, Barcelona, ETD.
- Arnau de Vilanova (1996), *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ed. Luis García Ballester, Michael R. McVaugh. Estudi introductor i de Pedro Gil-Sotres, amb la col·laboració de Juan Antonio Paniagua i Luis García Ballester, Barcelona, Fundació Noguera - Universitat de Barcelona (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia; 10.1).
- Arnau de Vilanova (2011), *Tractat sobre l'amor heroic*, ed. Michael McVaugh, Sebastià Giralt, Barcelona, Barcino (Biblioteca Barcino; 7).
- Badia, Lola (1996), *Textos catalans tardomedievals i "ciència de naturales"*, discurs llegit el dia 21 de novembre de 1996 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- Badia, Lola; Santanach, Joan; Soler, Albert (2010), *Els manuscrits lul·lians de primera generació als inicis de la scripta librària catalana*, en Alberni, Anna; Badia, Lola; Cabré, Lluís (eds.), *Transllatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edendum - Publicacions URV, pp. 61-90.
- Baile, Eduard (2009), *Repertori d'aliments en el Tirant lo Blanc: e "dinaren-se ab molt gran plaer"*, "Tirant" 12, pp. 5-31.
- Bolòs, Jordi (2000), *La vida quotidiana a Catalunya en l'època medieval*, Barcelona, Edicions 62.

- Bonner, Antoni (ed.) (1989), *Obres selectes de Ramon Llull (1232-1316)*, 2 vols, Palma, Moll.
- Brennan, Robert E. (1959), *Thomistic Psychology*, Nova York, McMillan, [trad. cast. *Psicología Tomista*, Barcelona, Científico Médica, 1960].
- Buridant, Claude (1980), *Les binômes synonymiques. Esquisse d'une histoire des couples de synonymes du Moyen Âge au Xè siècle*, "Bulletin d'analyse du discours" 4, pp. 5-79.
- Bruguera, Jordi (1985), *Història del lèxic català*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- Cantavella, Rosanna (1993), *Terapèutiques de l'amor hereus a la literatura catalana medieval*, en Alemany, Rafael; Ferrando, Antoni; Meseguer, Lluís B. (eds.), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, pp. 191-207.
- Carré, Antònia (1996), *La medicina com a rerefons cultural a l'Espill de Jaume Roig*, en Carré, Antònia; Solervicens, Josep, *Jaume Roig i Cristòfor Despuig: dos assaigs sobre cultura i literatura dels segles XV i XVI*, Vic, Eumo Editorial, pp. 7-71.
- Carré, Antònia (en premsa), *La traducció catalana abreujada del Regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova és un abreujament de la traducció de Berenguer Sarriera?*, en *Miscel·lània Curt Wittlin*.
- Casanova, Emili (1988), *El lèxic d'Antoni Canals*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat - València, Publicacions de la Universitat de València.
- Cifuentes i Comamala, Lluís (2006), *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona, Universitat de Barcelona - Palma, Universitat de les Illes Balears [2a edició revisada i ampliada de l'original de 2002, amb una Addenda a les pp. 411-454]. Suplements a *Sciència.cat*, <http://www.sciencia.cat/suplements.htm>.
- Cifuentes i Comamala, Lluís (2014), *La bibliografia mèdica catalana d'Arnau de Vilanova: estat de la qüestió i nous textos (amb una nota sobre la difusió a Catalunya d'una Vida d'Arnau)*, en Perarnau i Espelt, Josep (ed.), *Actes de la III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona octubre de 2011*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans - Facultat de Teologia de Catalunya (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials; 46), pp. 191-238.
- Colon, Germà (1981), *Sinonímia i diatopisme*, Barcelona, Curial.
- Colon, Germà (1993), *El lèxic català dins la Romània*, València, Publicacions de la Universitat de València.

- Colon, Germà; Soberanas, Amadeu J. (1986), *Panorama de la lexicografia catalana: de les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- Coromines, Joan (1980-2001), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols., Barcelona, Curial.
- Curial e Güelfa* (2011), ed. Lola Badia, Jaume Torró, Barcelona, Quaderns Crema.
- Eiximenis, Francesc (1983), *Com usar bé de beure i menjar*, introducció i edició de Jorge J.E. Gracia, Barcelona, Curial.
- Eiximenis, Francesc (1986-2005), *Dotzè Llibre del Crestià*, ed. Kurt Witllin, Xavier Renedo *et al.*, 3 vols., Girona, Col·legi Universitari de Girona - Diputació de Girona.
- Fabian, Claudia; Haller, Klaus (2000), *Personennamen des Mittelalters / Personal names of the Middle Ages / Nomina scriptorum Middi Aevi (PMA)*, Munic, Bayerische Staatsbibliothek.
- Ferragud, Carmel (2014), *Medicina i religió a la Baixa Edat Mitjana: rerefons mèdic de les pràctiques penitencials en els sermons de sant Vicent Ferrer*, "SCRIPTA, Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna" 3, pp. 27-45.
- Flandrin, Jean-Louis (2004), *Condimentación, cocina y dietética durante los siglos XIV, XV y XVI*, en Flandrin, Jean-Louis; Montanari, Massimo (dirs.), *Historia de la Alimentación*, Gijón, Trea, pp. 623-645.
- García Ballester, Luis (1972), *Galeno en la sociedad y en la ciencia de su tiempo (c. 130-c. 200 d. de C)*, Madrid, Guadarrama.
- García Ballester, Luis; French, Roger; Arrizabalaga, Jon; Cunningham, Andrew (1994), *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press.
- García Marsilla, Juan Vicente (2013), *Alimentación y salud en la Valencia medieval. Teorías y prácticas*, "Anuario de Estudios Medievales" 43/1, pp. 115-158.
- Gimeno Blay, Francisco (1991), *A propósito del manuscrito vulgar del Trescientos: el Escorialense K.I.6 y la minúscula cursiva libraria de la Corona de Aragón*, "Scrittura e Civiltà" 15, pp. 205-245 [tr. catalana en Ferrando, Antoni; Hauf, Albert G. (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster: estudis de llengua i literatura*, Barcelona - València, Departament de Filologia Catalana - PAM - Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, 1994, vol. 8, pp. 25-78].
- Gimeno Blay, Francisco M.; Gozalbo, Daniel; Trenchs, Josep (eds.) (2009), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- Hernando Delgado, Josep (1988), *Els moralistes i l'alimentació a la baixa Edat Mitjana*, en Riera, Antoni (ed.), *Alimentació i societat a la Ca-*

- talunya medieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 271-293.
- Iborra, Josep (1990), *El tinell del Tirant. La cuina clàssica del segle XV*, Oli-va, Colomar.
- Iglesias, J. Antoni (2000), *Un bifoli en pergamí de la parròquia barcelonina de Vilanova del Vallès: el testimoni en català més antic del Llibre de conservació de sanitat de Joan de Toledo (s. XIV)*, “Arxiu de Textos Catalans Antics” 19, pp. 399-428.
- Jaume d’Agramont (1998), *Regiment de preservació de la pestilència (segle XIV)*, estudis introductoris i glossari de Jon Arrizabalaga, Luis García Ballester, Joan Veny, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- Llull, Ramon (2002), *Començaments de medicina. Tractat d’astronomia*, ed. Lola Badia, Palma, Patronat Ramon Llull (Nova edició de les obres de Ramon LLull ; 5).
- Martínez Ferrando, Ernesto (1948), *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, 2 vols., Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Martorell, Joanot (1979), *Tirant lo Blanc*, ed. Martí de Riquer, Barcelona, Ariel.
- McVaugh, Michael R. (1986), *The births of the children of Jaime II*, “Medievalia” 6, pp. 11-16.
- McVaugh, Michael R. (1993), *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345*, Cambridge, Cambridge University Press.
- McVaugh, Michael R. (1994), *Royal surgeons and the value of medical learning: the Crown of Aragon, 1300-1350*, en García Ballester, Luis *et al.*, *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 211-236.
- Metge, Bernat (1983), *Obra completa*, ed. Lola Badia, Xavier Lamuela, Barcelona, Selecta.
- Mensa i Valls, Jaume (2012), *Arnau de Vilanova i les teories medievals de l’amor*, Barcelona, Editorial Cruïlla - Fundació Joan Maragall.
- Nicoud, Marilyn (2007), *Les régimes de santé au Moyen Âge: naissance et diffusion d’une écriture médicale en Italie et en France (XIIIe-XVe siècle)*, 2 vols., Roma, École française de Rome.
- Polanco, Lluís B. (2003), *L’humanisme gastronòmic i la Corona d’Aragó. El cas de Bartolomeo Sacchi, Il Platina*, en Grau Codina, Ferran *et al.* (ed.), *La Universitat de València i l’Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i el món*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 513-536.
- Renedo, Xavier (1996), *Turpia feminarum incesta lascivarum (El joc teatral en el capítol 283 del Tirant lo Blanc)*, en Francesc Mas-

- sip (ed.), *Formes teatrals de la tradició medieval. Actes del VII Col·loqui de la Société Internationale pour l'Étude du Théâtre Médiéval (Girona, juliol de 1992)*, Barcelona, Institut del Teatre, pp. 209-216.
- Renado, Xavier (2002), *Eiximenis i el bon ús del vi*, "Estudi General" 22, pp. 251-277.
- Rico, Albert; Solà, Joan (1995), *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- Riera, Antoni (ed.) (1988), *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Riquer, Isabel de (2000), *Il Novellino. El Novelino*, introducció, traducció, notes i índex temàtic d'Isabel de Riquer, pròleg de María Jesús Lacarra, París - Roma, Nemini.
- Riquer, Martí de (1949), *Un nuevo manuscrito con versiones catalanas de Arnau de Vilanova*, "Analecta Sacra Tarraconensis" 22, pp. 1-20.
- Riquer, Martí de (1964), *Història de la Literatura Catalana Medieval. Part antiga*, 3 vols., Barcelona, Ariel.
- Robles, Adolfo (1996), *Obras y escritos de San Vicente Ferrer*, València, Ajuntament de València.
- Roig, Jaume (2006), *Espill*, edició, traducció i comentaris d'Antònia Carré, Barcelona, Quaderns Crema.
- Roig, Jaume (2014), *Espill*, ed. Antònia Carré, Barcelona, Barcino (Els nostres clàssics. Autors medievals; 33).
- Salmón, Fernando (2011), *Consumo y salud: la comida y la bebida en la medicina medieval*, en López Ojeda, Esther (ed.), *Comer, beber, vivir: consumo y niveles de vida en la Edad Media hispánica. XXI Semana de Estudios Medievales (Nájera, del 2 al 6 de agosto de 2010)*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, pp. 411-432.
- Serrano Larráyo, Fernando (2002), *La Mesa del rey. Cocina y régimen alimentario en la corte de Carlos III el Noble de Navarra (1411-1425)*, Pamplona, Gobierno de Navarra.
- Siraisi, Nancy (1990), *Medieval and Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago - Londres, The University of Chicago Press.
- Speculum al foder* (2007), a cura d'Anna Alberni, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la.
- Temkin, Oswei (1973), *Galenism. Rise and decline of a medical philosophy*, Ithaca - Londres, Cornell University Press.
- Trias, Sebastià (1995), *La cuina lul·liana. Criteris dietètics i nivells socials*, en *Primer Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó, Edat Mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, vol. II, pp. 845- 856.

- Trovato, Paolo (1991), *Con ogni diligenza corretto. La stampa e le revisioni editoriali dei testi letterari italiani (1470- 1570)*, Bolonya, Il Mulino, [reimpr. 2009].
- Valsalobre, Josep (2005), *Apotecaris i receptes en la literatura catalana antiga*, “Mot so razo” 4, pp. 34-46.
- Vinyoles i Vidal, Teresa-M. (1994), *El menjar a la Barcelona gòtica: necessitat primària i ritu social*, en *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Museu d’Història de la Ciutat, pp. 19-29.
- Wittlin, Curt J. (1991), *Repertori d’expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans.
- Wittlin, Curt J. (1992), *Els grups de sinònims dels traductors medievals: una font important per a la lexicografia catalana*, en Kobbervig, Karl I.; Pacheco, Arseni; Massot, Josep (eds.), *Actes del Sisè Col·loqui d’Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Vancouver 1990)*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, pp. 89-99.
- Zamuner, Ilaria (2004), *Il ms. Barb. Lat. 311 e la trasmissione dei regimina sanitatis (XIII-XV sec.)*, “Cultura Neolatina” 1/2, pp. 207-250.

Fecha de recepción del artículo: agosto 2014

Fecha de aceptación y versión final: febrero 2015